

fej' fogalmát, amelyekben ezt a modern nyelvészetben általában használják? WERNER ABRAHAM (Terminologie zur neueren Linguistik. 1988. 179) szótárában pl. az olvasható, hogy az endocentrikus szerkezetek lehetnek mellé- és alárendelők („endozentrische Konstruktionen können *koordinativ* (beiorndend) oder *subordinativ* (unterordnend) sein”). Némely értelmezés szerint az alárendelők közül csak jelzői-ek lehetnek endocentrikusak. Az *endocentrikus* és *exocentrikus* műszavak a szintaktikai szerkezetek tagjainak formális függőségi, disztribúciós viszonyait jelölik. A 'szintaktikai fej' fogalmát sem pontosan ugyanabban az értelemben használják, mint a hagyományosan megszokott *alaptag* műszót. A *Péter és Anna* mellérendelő szó szerkezetben pl. *Péter* a szintaktikai fej, mivel ugyanabban a szintaktikai funkcióban áll, mint a mellérendelt *Anna*, disztribúciós viszonyaik is azonosak. Egy egész mondat, egy elöljárós szerkezet viszont már exocentrikus. Az összetett szavak viszont lexikai egységek.

10. Az alanyi összetételekről. — Kiefer (1991. 74) úgy véli, hogy „alanyi összetételről csak tárgyatlan igés vagy tárgyatlan igéből képzett főnévi vagy melléknévi fejes összetétel esetén beszélhetünk”, pl. *kutyaugatás*, *árcsökkenés*. A *munkáslakta*, *porlepte*, *viharverte*, *vízmosta* típusú képződményekről — KENESEIRE hivatkozva — megállapítja, hogy azok most összetett szavak, hanem inkább melléknévi szerkezetek, mivel a *munkáslakta* szót módosíthatjuk *sok munkás lakta*, *kevés munkás lakta* variánsokra (1992b. 65—6). Ez az érvelés félrevezető. A *munkáslakta* (kerület) variánsa csak a *munkások lakta* (kerület) lehet, a *sok/kevés munkás lakta* (kerület) más jelentésű szó szerkezet. „A folyamatot jelölő fej nem tűri meg a többes számot, a határozatlan névelőt, a predikatív használatot” megállapítás kissé kategorikusnak tűnik, ha a következő mondatok nemcsak az én nyelvérzésem szerint jók: *Petőfi a nemzet szabadságtörekvéseinek a kifejezője*, *A munkabeszüntetések néha egy hétig is elhúzódnak*. *Egy levélírás nála fél napig is eltart*. *Ez levélírás?! kérdezhetjük felháborodva gyerekünktől, aki elvonult a szobájába, megígérve, hogy levelet ír a nagymamájának, s kiderül, hogy rajzolgat*. *Ez nem forradalom, hanem parasztlázadás volt*. A következő példák pedig ellentmondani látszanak azon vélekedésnek, amely szerint „eredményt jelölő fej esetén... nem lehet szó belső időszerkezetéről, tartamról, állandóságról”: *A kutyaharapás sokáig fájt (sokára gyógyult be, hamar begyógyult, nyolc napon belül gyógyult be)*. Ha a többes számú alak lehetséges (*Sikeresen gyógyít kutyaharapásokat és kígyómarásokat*), akkor az állandó ismétlődés lehetőségét sem lehet kizárni (*Az állandó nyúlragás tönkretette a csemetéket*. *A villámcsapások ellen villámhárítóval védekeznek*). A tárgyas igékből képzett főnévi összetételek többnyire a cselekvés eredményét jelölik, de a kontextustól függően jelölhetik a cselekvés folyamatát is. Vö.: *A kutyaharapás elgennyedt*. — *Fél a kutyaharapástól*. Vitathatónak tartom Kiefernek (1992b. 67) azt a megállapítását is, hogy az eredményt jelölő fej esetén a fej elveszti igei természetét és a szerkezet alanyi jellegét. (Vö.: „In compounds whose head is derived from a transitive verb the nonhead can satisfy the object argument only”). Úgy tűnik, hogy az igei természet és az alanyi jelleg is megmarad, de az kiegészül a cselekvés okozta eredményre, helyre stb. utaló számával. A *vakondtúrás* pl. három fő jelentéselemből tevődik össze: 'vakondtól feltúrt kupac'. Ha ez nem így lenne, akkor *A vakond itt is feltúrt egy kupacot* eredménytárgyas, befejezett állítmányú mondatnak sem lehetne alánya. De a *tömegfogyasztás*, *közfogyasztás*, *közhasználat* tárgyas igékből képzett alanyi összetételek nem is utalhatnak a cselekvés eredményére: a *tömeg fogyaszt*, és nem a *tömeget fogyasztják*.

11. Személyek nevei az összetételekben nem alapszói funkcióban. — KIEFER (1992b. 71) szerint az összetett szavakban a személyek nevei nem alapszói funkcióban ritkán fordulnak elő. (Vö.: „In compounds there is a strong tendency to avoid human arguments in nonhead position”). Ez általában valóban így van. A foglalkozással, nemmel, életkorral kapcsolatos személynevek azonban igen gyakran nem alapszóként szerepelnek összetett szavainkban: *cipészmaster*, *férfikalap*, *frúgimnázium*, *gyermektápszer*, *gyermekgyilkos*, *nőíró*, *nőszövetség*, *leányszoba*, *leányrabló* stb.

Végezetül ROMAN JAKOBSON (Nyelvészet és poétika. In: Hang — jel — vers. Bp., 1969. 211) egyik örök érvényű megállapítására szeretném felhívni az olvasók figyelmét: „A tudományos és politikai konferenciák nem hasonlítanak egymásra. Egy politikai megegyezés sikere a résztvevők többségének vagy egészének egyetértésétől függ. A tudományos vitában a véleménykülönbség gyümölcsözőbbnek bizonyul, mint az egyetértés. A véleménykülönbség ellentéteket tár fel, feszültséget teremt a vizsgált területen és új felfedezéshez vezet”.

PETE ISTVÁN

Történeti nyelvtan: elmélet és gyakorlat*

Telegdi Zsigmond emlékének

I. Bevezető. — TELEGDI ZSIGMOND az Általános Nyelvészeti Tanulmányok 1967-ben megjelent V. kötetében „A 'történeti nyelvtan' kettős értelme” cím alatt egy 14 lapos tanulmányban foglalkozott a „história” fogalmának a nyelv vizsgálatában tapasztalt első megjelenésével — JACOB GRIMM „Deutsche Grammatik”-jának a kapcsán. Hadd idézzem most Telegdi Zsigmond szavait (a lábjegyzetek nélkül):

„A Grimm szerinti tudományos nyelvtan történeti elsősorban, amennyiben egy nyelvet a történetéből igyekszik megérteni. De történeti («historisch») ez a nyelvtan a szónak egy másik, olyan értelmében is, amely azóta kiveszett a használatból, de a 19. század elején, legalábbis a német nyelvterületen, ismerős volt minden művelt embernek. Itt azonban ki kell térnünk egy kissé távolabbra.

Historia a görögben, ahonnét származik, eredetileg általában tudakolást, kutatást jelent, azután ennek a tevékenységnek az eredményét is, a tényállást, amelyet a kutatás kiderített. Amikor Herodotos azzal vezeti be művét, hogy ami következik, az az ő «históriájának» előadása [...], a munka tartalmát, mint kutatásainak eredményét jelöli meg.

A szó eredetileg nyitva hagyja a tárgyat, amelyre a kutató tevékenység irányul; de már korán, legkésőbb a 4. században i. e., szokássá válik, hogy a *historia* kifejezést magában, közelebbi meghatározás nélkül 'történeti események kutatása, ill. előadása, elbeszélés' értelemben alkalmazzák.

[...] Goclenius (1547—1628) Filozófiai Szótára szerint a *historia* mindenk előtt az egyes dolgok ismeretét, ill. a ténylegesnek kifejtését vagy leírását jelenti. Az

* E dolgozat a Telegdi Zsigmond születésének 85. évfordulóján az ELTE BTK-n tartott emlékülésen, 1994. december 19-én elhangzott előadásom írásos változata. Köszönettel tartozom E. ABAFFY ERZSÉBETNEK tanácsaiért; az esetleges tévedésekért a felelősség természetesen a szerzőt terheli.

anyag történeti kezelése (tractatio historica) különbözik a tudományostól, amennyiben az csak a tényállást írja le, ez viszont apodiktikusan jár el, bizonyítás által feltárja a tényleges okait, szükségszerűségét.” (289 sk.)

A továbbiakban Telegdi Zsigmond megvizsgálja a fogalom használatát Francis Bacon, Hegel, Friedrich Schlegel és Wilhelm von Humboldt munkáiban, majd rátérve Grimme, leszögezi:

„Amikor Grimm történeti nyelvtanról beszél, [...] nem ezt a hagyományt követi: az ő történeti nyelvtana arra van hivatva, hogy meghaladja a pusztá históriát (= empiriát), azt, ami a »történeti« megismerés tárgya, tapasztalati adottság, érthetővé tegye. Csakhogy Grimm a jelenlegi nyelvtani struktúra, a konkrét nyelvvalak megértését nem ennek magának beható, vagyis a mélyére ható elemzésétől várja, hanem a nyelv régibb alakjainak szemléletétől; meg akarja magyarázni az élő nyelv tényeit, ezt a magyarázatot azonban nem egy elméletben keresi, amely feltárja ezeknek mélyebb, rejtett összefüggését, hanem más tényekben, éspedig a múlt tényekben, múlt tényekben.” (296.)

Telegdi Zsigmond e sorokban persze aligha elítélni kívánta az összehasonlító-történeti nyelvészet egyik „alapító atyját”, csupán a „história” fogalomváltozásának bemutatásával igyekezett rámutatni, milyen gondolkodásba, a történetiség milyen felfogásába nyúlnak is bele a történeti nyelvészet gyökerei.

Amit ebben a reá emlékező előadásban megvalósítani próbálok, az az e cikkre (amint Telegdi Zsigmond egész munkásságára is) oly jellemző elméleti igénynek megfelelni — még ha az igényességét, pontos fogalmazását és tökéletességre törekvését megközelíteni sem tudom.

A magyar történeti nyelvtan mára sem távolodott el attól, hogy ne csupán a múlt tényekben, hanem valamely elméletben keresse a magyarázatot az összegyűjtött adatokra és problémákra. A fonológia, illetve a szintaxis körébe tartozó két kérdés bemutatásával kívánom illusztrálni, miért tud többet mondani az elmélet-, illetve rendszerközpontú szemlélet.

2. Az ómagyar rövid magánhangzók rendszerének átalakulása. — A magyar nyelvészetben széles körben elfogadott elképzelés a hangtörténetnek mint rendszernek a változásáról mindössze addig jutott el, hogy nem hangok, azaz fonémák egészben való megváltozását teszi fel, hanem egy-egy „képzőmozzanat” módosulását, s így ki tudja zárni bármely két fonéma történeti szabállyal való összekapcsolódását, pl. egy **ü* > *b* fejlődési lehetőséget. Az *u* lehetséges változásai például a *β*, *ú*, *í*, *ü*, *o* hangok felé mutathatnak, míg az *ë* fonéma a következő hangok bármelyikéből eredhet: *i*, *é*, *ö*, *e*, *ë* (BENKŐ LORÁND, A történeti nyelvtudomány alapjai. Bp., 1988. 97 s kk). Ebből a megközelítésből az következik, hogy a nyíltabbá válás, pl. *u* > *o*, éppen olyan természetes és lehetséges folyamat, mint a zártabbá válás, pl. *o* > *u*, s hogy egy adott nyelvnek, esetünkben a magyarnak a fonémarendszere véletlenszerűen dönt, melyiket választja.

És valóban, ha szemügyre vesszük a magyar hangtörténetet, láthatjuk, hogy van benne nyíltabbá válás, pl. *urusz* > *orosz*, de zártabbá válás is pl. *házok* > *házuk*, ha szórványosan is. Ha azonban feltesszük, hogy a magánhangzók alapvető tulajdonságaik, például képzésük helye és módja, vagy újszerűbben fogalmazva: megkülönböztető jegyeik szerint rendszert alkotnak, akkor az egyedi változásoknak is erre a rendszerre (is) kell hatniuk. A külön-külön pontosan leírt változások tehát valamilyen módon összefügghetnek egymással.

Jóllehet a nyelvtörténet — és különösen a hangtörténet — soha nem képes teljesen megbízható adatokat kínálni, amint azt BENKŐ LORÁND (Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei. Bp., 1980. 89—122) a betűk lehetséges hangértékeinek vizsgálatával meggyőzően bizonyítja, elfogadottnak mondható az a tétel, hogy az ómagyar kor elejének rövidmagánhangzó-rendszere jelentősen különbözött az ómagyar kor végére, a középmagyar kor elejére kikövetkeztethető állapottól.

A kézikönyvek és a tanulmányok (GOMBOCZ ZOLTÁN, Hangtörténet. Bp., 1950.; BÁRCZI GÉZA, Magyar hangtörténet. Bp., 1968.; BÁRCZI GÉZA—BENKŐ LORÁND—BERRÁR JOLÁN, A magyar nyelv története. Bp., 1968.; E. ABÁFFY ERZSÉBET, A magyar hangtörténeti kutatások 1945-től 1957-ig: MNy. LIV [1958.], 574—91, uó., A magyar hangtörténeti kutatások 1945-től 1967-ig: MNy. LXIV, [1968.], 364—72, 487—96) egyetértenek abban, hogy az ómagyar kor elején a hangzók alábbi „elhelyezkedése” volt érvényes:

1. táblázat

A rövid magánhangzók az ómagyar kor elején

	– Hátsó		+ Hátsó	
	+ kerek	– kerek	– kerek	+ kerek
+ felső – alsó	<i>ü</i>	<i>i</i>	<i>í</i>	<i>u</i>
– felső – alsó		<i>ë</i>		<i>o</i>
– felső + alsó		<i>e</i>	<i>á</i>	

Az ómagyar kor végére pedig az alábbi helyzet alakult ki:

2. táblázat

A rövid magánhangzók az ómagyar kor végén¹

	– Hátsó		+ Hátsó	
	+ kerek	– kerek	– kerek	+ kerek
+ felső – alsó	<i>ü</i>	<i>i</i>		<i>u</i>
– felső – alsó	<i>ö</i>	<i>ë</i>		<i>o</i>
– felső + alsó		<i>e</i>		<i>á</i>

Próbáljuk most a standard hangtörténet alapján (BÁRCZI—BENKŐ—BERRÁR, MNyT. 179) áttekinteni, hogy egy-egy gyakori, széles körű hangváltozás mettől meddig működött egyrészt az évszázad(ok), másrészt a sorrend megjelölésével.

¹ Az ábrázolásban a magyar hagyománytól a hátul képzett alsó nyelvállású ajakkerekítéses *a* hangnál térünk el, amelyet *á* betűvel jelölünk.

3. táblázat

Az ómagyar rövid magánhangzók változásai

Változás	Ideje (sz.)	Példák	Sorrend
1. $i > \bar{i}$	→ 12.	<i>nyíl</i> [$< n'ilu$], <i>disznó</i> , <i>kín</i> , <i>ín</i> , <i>bics-</i> ,	I.
2. $\bar{i} > u$	→ 12.	<i>sumig > sumug</i> , <i>horogis > horogus</i> , <i>árok</i> , ...	I.
3. $i > \bar{e}$	11–13.	<i>hegy</i> , <i>becsül</i> , <i>szem</i> , <i>egy</i> , <i>nem</i> , <i>meg</i> , <i>emik</i>	II.
4. $i > \bar{u}$	10–13.	<i>szium</i> (HB.), <i>bücsül</i> (SD.), <i>üst</i> , <i>süt</i> , <i>bükk</i>	II.
5. $u > o$	12–13.	<i>fok</i> , <i>bors</i> , <i>som</i> , <i>homok</i> , <i>olasz</i> , <i>orosz</i> , ...	II.
6. $\bar{e} > e$	→ 15.	<i>keze</i> , <i>kérne</i> , <i>fekete</i> ,	(?)
7. $\bar{e} > \bar{ö}$	13–16.	<i>cövek</i> , <i>fő</i> , <i>(tej)föl</i> , <i>fösvény</i> , <i>dög</i> , ...	III.
8. $\bar{u} > \bar{ö}$	13–14.	<i>gödör</i> , <i>gödény</i> , <i>fövény</i> , <i>tölgy</i> , <i>ökör</i> , ...	III.
9. $o > \bar{a}$	13–14.	<i>patak</i> , <i>had</i> , <i>agyag</i> , <i>bab</i> , <i>makk</i> , ...	III.
10. $\bar{a} > \bar{ä}$	11–14.	<i>Tas</i> , <i>asszony</i> , <i>haraszt</i> , <i>barom</i> , <i>karó</i> , ...	II.

(A bal oldalon a változás által létrehozott fonémákat [$\bar{ö}$, $\bar{ä}$], az adatok között pedig a többszótagú szavakban érintett hangokat aláhúzással és kövérítéssel emeltük ki. A 6. sorban levő módosulás az egyetlen, amelynek datálásakor kétségeink lehetnek, főleg azért, mert az ómagyar korban az írás nem különítette el a két hangot, jóllehet a szóvégi nyíltabbá válás feltevésében az irodalom egységes.)

Táblázatunk nem teljesen azonos BÄRCZI (MNYT. 179–80) összefoglalásával; a különbségek — mint fentebb jeleztük — annak tulajdoníthatók, hogy csakis a nagy számban tapasztalt átalakulásokat tüntettük föl, és eltekintettünk azoktól az időszakoktól is, amikor az illető hangváltozás csupán szórványosan jelentkezett. — Jóllehet BENKŐ (i. m. 107–12) fenntartásait az \bar{a} — $\bar{ä}$ — o jelölések hangértékeit illetően teljesen megalapozottnak tarthatjuk, magát a hangváltozást nem vonhatjuk kétségbe, amint azt a kölcsönzött szavak átalakulása is mutatja, pl. szláv *opat* > *apát*, szláv *ogari* > *agár*, ótörök *opray* > *apró* stb., vö. GOMBOCZ (i. m.), TESZ.

Ha megkíséreljük a változásokat az időszakok szerint rávezetni az ómagyar rövid magánhangzók rendszerére, szembeötlik, hogy olyan sorrend alakul ki, amely a rendszer egyik „sarkából” indul ki, és maga előtt „görgeti” a többi hangot, míg meg nem állapodik azon a ponton, ahol egy-egy új hang alakulhat ki.

4. táblázat

Az ómagyar hangváltozás rendszere

	– Hátsó		+ Hátsó	
	+ kerek	– kerek	– kerek	+ kerek
+ felső – alsó	II. \bar{u}	I. i	I. \bar{i}	u
– felső – alsó	III. $\bar{ö}$	II. \bar{e}		II. o
– felső + alsó		III. ?		III. $\bar{ä}$
		e	\bar{a}	II. $\bar{ä}$

Az így felvázolt rendszerből az világlik ki, hogy az eredeti magánhangzórendszer két ponton kezdett „erjedni”. Az egyik ok a „veláris \bar{i} ” felszámolása volt,

valószínűleg még a honfoglalás idején; a másik, ettől független induló változás az illabiális rövid \bar{a} eltűnése, amely, mint tudjuk, fonetikai értelemben középen képzett (leg)alsó nyelvállású hang, de mivel már a legelső nyelvemlékek szerint is hátsó nyelvállású illeszkedésben vett részt, fonológiai értelemben az így képzett hangok közé tartozik (vö. NÁDASY ÁDÁM—SIPTAR PÉTER, A magánhangzók. In: KIEFER FERENC szerk., Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia. Bp., 1994. 43 sk.).

Az mindenesetre bizonyos, hogy a korábbi és — mint látni fogjuk — a rendszer számára fontosabb változást, amely végső soron felborította vagy inkább gyökeresen átalakította a rendszert, a veláris \bar{i} indította el, főképp palatális i -vé, kisebb részt kerekítéses u -vá változván, ami a szakirodalom szerint függhetett az \bar{i} -nek a szóban elfoglalt helyétől: ha hangsúlyos (= első) szótagban volt, akkor gyakoribb volt a palatális i -vé változás, ha nem hangsúlyos (= nem első) szótagban állt, akkor inkább u -ra módosult.

E változás kiváltó okáról nem tudunk és nem is akarunk különböző spekulációkat megkockáztatni, de megemlítjük, hogy az ilyen magánhangzó-változások éppen ezekben a pozíciókban gyakoriak a különféle nyelvekben. Az \bar{i} elől képzetté válása és az ezzel járó illeszkedési konfliktus az „erősödésnek” nevezett gyakori jelenség egyik alelete, amely éppen hangsúlyos szótagokban jelentkezik. Az \bar{i} labializálódása u -vá pedig az erősödés ellentett folyamatának, a gyengülésnek egyik példája, amikor az első, a hangsúlyos szótag hangrendi tulajdonságai, vagyis hátul képzett volta határozza meg a gyengébb szótagban lévő hangzó változási irányát (vö.: WILLIAM LABOV, The internal evolution of linguistic rules. In: R. STOCKWELL and R. K. S. MACAULAY eds., Linguistic change and generative theory. Indiana U.P., Bloomington, 1972.; PAUL KIPARSKY, Phonological change. In: F. J. NEWMAYER ed., Linguistic Theory: Foundations. Cambridge U.P., Cambridge, 1988.).

Elsőként tehát a veláris \bar{i} tűnt el. Az események sora feltevésünk szerint azzal folytatódott, hogy a megváltozott jellemzésű hajdani \bar{i} fonéma most teljesen azonos lett az i -vel, illetve más helyzetben az u -val. Ez pedig magának a fonémának a „státuszát” kérdőjelezte meg, hiszen korábbi opozíciója a másik két hanggal szemben most szertefoszlott. Másképpen mondva, ha korábban volt egy minimális fonémakontrasztot megvalósító szópár, pl. *szim* 'szem' és *szim-* 'szívni', vö. *szimat*; *visz* 'visz' és *visz-* 'vissza'; *bics-* 'becs(ül)' és *bics(ak)* 'kés' között, akkor az \bar{i} -nek a palatalizálódásával ez a kontraszt elenyészett, a megkülönböztetés eltűnt. A nyelvi változásokat azonban sokszor éppen a nyelv rendszerének, vagy kevésbé képes beszédben: a beszélőknek a konzervatív volta idézi elő. Ez esetben a fonémakontraszt megőrzésére való törekvés „csúsztatja” eggyel arrébb azokat a fonémákat, amelyek az eredeti változás célpontjai voltak. A korábban i és u hangokat tartalmazó szavak egyszerre labilissá válnak, és a változás második fázisában a bennük lévő magánhangzók a szabadon hagyott irányokban mozdulnak el: az i kétfelé, nagyjából az \bar{u} és kisebb mértékben az \bar{e} felé (vö. *szim* — *szium*, *bicsül* — *bücsül*), az u pedig az o felé (pl. *fuk* > *fok*) tart.²

² KÁLMÁN BÉLA (Hangrendszer és hangváltozások: Mny. LXIV [1968.], 5–8) egy olyan hangváltozásbeli felfogásra utal, amely megelőlegezi az itt mondottakat: a rendszer harmóniájának lehetőségét és az azt megbontó tényezők hatását veti föl. Megemlíti továbbá, hogy a változások homonimákat is létrehozhattak ott, ahol korábban nem voltak. — E. ABAFFY ERZSÉBET (Az ősmagyar fonémarendszer történetéhez. In: HAJDÚ MIHÁLY és KISS JENŐ szerk., Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Bp., 1991.) felveti, hogy a magyar mássalhangzók változása rendszerszerű lehetett: ő a finnugor intervokális p , t , k zárhangoknak ősmagyar b , d , g explozívakká való átalakulását, illetve spirantizációját helyezi egy láncszerű folyamatba, melyben a fonológiai gyengülés a hajtóerő.

Innen már egyértelmű a folyamat: ugyanaz az elbizonytalanodás következik be a változások további célpontjai esetében is. Az *ü* számára egyetlen irány marad nyitva, a nyíltabbá válás, hiszen az *i* felé, amerről jött, nem vonulhat vissza. Ez a továbbmozdulás viszont egy új hangot teremt meg, az *ö*-t, amely korábban nem volt része a rendszernek, bár az *öt* alkotó megkülönböztető jegyek mind ki voltak használva. Az *ë*-ből ugyancsak vezet út az *ö*-höz, de itt az *e* felé is nyílik irány. A hátul képzett hangok esetében az *o* továbblépése a nyíltabbá válás útján, illetve az illabiális *á*-nak az egész folyamattól független labializálódása teremti meg a másik új hangot, az *á*-t. Izgalmas kérdés lehet az is, miért eshetett egybe a korábbi fonémakontraszt az *o* és az *á* között az *á* kialakulása után. Mindenesetre tény, hogy ezen a ponton a rövid magánhangzók nagyszabású változásai abbamaradtak, a rendszer lényegében megállapodott, „megfagyott” ebben az állapotában, még ha voltak is további kisebb jelentőségű vagy szórványos hangváltozások.³

Az újabb nyelvtörténet-elméleti irodalomból az is kiviláglik, hogy az itt bemutatott változássorozatnak nem szükséges a körébe tartozó minden hangra kivétel nélkül alkalmazódnia. Sokszor csupán a nagyobb gyakoriságú szavak vesznek részt a változásokban, illetve a változás csupán bizonyos további fonológiai meghatározott körülmények között zajlik csak le (vö. KIPARSKY i. m.).

A fentiekben leírt folyamatot tehát lényegében az egyik fonéma jellemzésében bekövetkező minimális, de a rendszer egészére nézve nagy jelentőségű elmozdulás indítja be, s ez tovább „nyomja” a többi hangot annak érdekében, hogy az egész fonémarendszer valójában változatlan maradjon, vagyis hogy továbbra is fennállhassanak az eredetileg is meglévő oppozíciók. Ezért itt tulajdonképpen nem másról van szó, mint egy paradox módon konzervatív célú változásról.

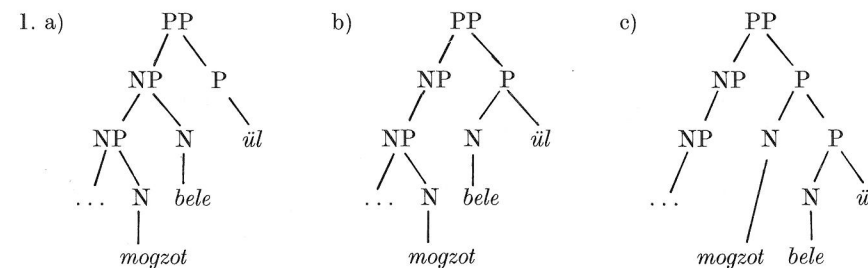
3. A grammatizálódás lehetőségei. — A) A grammatizálódásról általában. A grammatikai formatívák (affixumok, módosítószók, funkciószók stb.) kialakulásának minden nyelvben megvan a maga menete, bár általános szabályokat egyáltalán nem nehéz megállapítani. A grammatikai szavak, illetve osztályaik, a fogalomszavakból, illetve azok bizonyos osztályaiból alakulnak ki, több lépcsőfokon át, melynek során az eredeti lexikai jelentések elhomályosulnak, kiüresednek, s pusztán grammatikai momentumokká redukálódnak, melyeket akár +/– jegyekkel (pl. befejezettség, határozottság) is ki lehetne fejezni. A folyamat állomásait PAOLO RAMAT nyomán az alábbi módon adhatjuk meg (Introductory paper. In: M. HARRIES and P. RAMAT eds., *Historical development of auxiliaries*. Mouton, The Hague, 1987.): 1. önálló szó, 2. többtagú kifejezés része, 3. kliticizálódás, 4. affixummá válás. A teljes levezetést jól lehet nyomon követni például az újlatin nyelvekben, melyekben a latin *cantare* + *habet* volt a forrása a mai francia *chantera*, spanyol *cantarà*, és olasz *canterà* jövő idejű alakoknak (vö. M. HARRIS és N. VINCENT, *The Romance languages*. Routledge, London, 1988. 57).

³ E. ABÁFFY ERZSÉBET mutatott rá a GOMBOCZ ZOLTÁN felfogásából következő ama lehetséges ellenérvre, mely szerint ha a palatális *i* már a veláris *i* módosulása előtt vált nyíltabbá, illetve labiálissá, akkor az itt feltett „gördülő” változás nem valósulhatott meg. Elképzelhető azonban, hogy például a szótól belüli *i* > *ü* folyamatnak alternatív forrása lehetett a tővéghangzók lekopás előtti labializációja, mely így megelőzhetette a veláris *i* átalakulása nyomán később bekövetkezett és azonos irányban ható labializációt. Amennyiben azonban BÁCZI (Htört., MNyT.) időrendjét követjük, feltevéseinket nem kell módosítanunk.

Egy ilyen folyamat kezdetét látjuk a szemünk előtt lezajlani a magyarban az ún. terpeszkedő kifejezések formájában, pl. *észrevételt (kísérletet) . . . tesz, megoldásra (kidolgozásra) . . . kerül, elintézt nyer* stb., melyekben az igék a hajdan főige (*fog*) sorsára jutnak majd. Mind a latin, mind a magyar példákban azt látjuk, hogy az eredetileg teljes értékű ige segédigeszerűvé válik, amit a kurrens grammatikaelméletben úgy tudunk kifejezni, hogy a korábban a vonzatukat tematikus szerepekkel (pl. ágens, cél, patiens) ellátni képes igék e szintagmáknak már nem adnak tematikus szerepet, vagyis látszólagos tárgyuk, vonzatuk a mondatban betöltött szerepüket nem ezeknek az igéknek köszönhetik, hanem például a lexikailag, szóképzésszerű eljárásokkal létrehozott összetett igei kifejezések részeivé válnak.

B) A helyhatározói ragok kialakulása. A fogalomszavak grammatizálódása nem ismeretlen a magyar nyelvtörténeti irodalomban sem. Rendszerint a „szófaváltás” esetei közé sorolják, s megemlítik, hogy itt tartalmas szók válnak segédszókká, illetve affixumokká (vö. BENKŐ, ÁrpSzöv. 151). Jól ismert folyamat a magyar helyhatározói ragok kialakulása birtokos szerkezetekből névutókon át (vö. ZSILINSZKY ÉVA, A névutók: TNyt. I., ill. II/1.).

A *-ből/-ből* történetét például a következő stádiumokon át vázolhatjuk:



Az itt illusztrált 1. a) jelöletlen birtokos szerkezeten azt a változást követhetjük nyomon sematikusán, melynek folytán előbb 1. b)-ben a *bele* kerül posztpozíciós csoporton, a PP-n belül a domináns kategória, a P névutó mellé a grammatikában lehetséges egyik művelettel, a „fejmozgatással”, majd ugyanígy a főnévi csoportnak, az NP-nek a feje, az N helyeződik az előbb kialakult komplex P névutó mellé az 1. c)-ben. Az ezenközben lezajló fonológiai változás (*bele* + *ül* > *bűl*) azt mutatja, hogy a komplex P szerkezete egyszerűsödött, tehát a *mogzot* N testvére már nem [N + P], hanem elemelhetetlen P.

Amikor az 1. a)-beli NP feje, a *bele* P alá kerül át, egy grammatikai vagy másképp segédszó kategóriája dominálja. Az 1. a)-beli önálló szóból az 1. b)-ben egy kifejezés (*bele* + *ül*) része lesz, amely az 1. c)-ben rátapad, kliticizálódik a mellé mozgatott főnévi fejre, s később a hangrendi illeszkedés kialakulásával maradék önállóságát is elveszíti.

C) A névelőzés megjelenése. A ragok keletkezéséhez hasonlóan igen érdekes a névelőzés kialakulása is a magyarban. Tudjuk, hogy a névelők sokszor a nyelvek újabb, „látható” történetében formálódtak ki (l. ismét pl. az újlatin nyelveket), és az adatolt nyelvtörténet azt bizonyítja, hogy a korai ómagyarban a névelő még nem létezett (vö.: BÁCZI GÉZA, A Halotti Beszéd nyelvtörténeti elemzése. Bp., 1982.; BENKŐ ÁrpSzöv.; I. GALLASY MAGDOLNA, A névelő és névelő-előzmény, in: TNyt. I., uő., A névelők, in: TNyt. II/1.). Ezen a ponton

számos kérdés merül fel, amelyet megnyugtatóan egyelőre nem tudunk megválaszolni, de bizonyos irányokat talán ki tudunk jelölni.

Először is, vajon mondhatjuk-e, hogy a határozottságot nem jelöli morféma, akkor nem is lehetett kifejezni? Erre a kérdésre adhatunk egy rövid vagy egy körülményesebb választ. A rövid válasz szerint a magyarban a határozottságot a (tárgyas) igeragozás jelölni tudta, tehát a kategóriának léteznie kellett. De mi lehetett a helyzet pl. a latinban, illetve a belőle fejlődött, de névelőt még nem tartalmazó utódnnyelvekben? Bennük ugyanis nem volt a finnugor nyelvekéhez hasonló segédeszköz. Akkor vajon a határozottság kategóriája sem működhetett?

Próbáljunk egy kitérőt tenni, mielőtt válaszolunk. A magyarból közismerten hiányzik a nyelvtani nem kategóriája. Ez persze nem jelenti azt, hogy ne lennénk képesek a természeti nemeket megkülönböztetni egymástól, csupán arról van szó, hogy ez a nyelv nem kényszeríti ránk, hogy a nyelvtani nemek szerinti distinkciókat kifejezzük a mondatainkban. (Magyarul például nehézség nélkül lehet egy nekünk ismeretlen nemű személyről szóló társalgásban részt venni, franciául vagy angolul és sok-sok más nyelven szinte azonnal elakadunk, és meg kell kérdeznünk, férfi vagy nő-e az illető.)

A kérdés tehát az, ha a határozottság nincsen jelölve, akkor vajon ugyanúgy „nyelven kívüli” distinkció-e, mint a nem a magyarban. Az a meggyőződésem, hogy nem ez (volt) a helyzet: minden határozottságjelölő morféma nélkül is világosnak kellett lennie, milyen értelemben állt a főnévi kifejezés, különben nem érthették volna a mondottakat. Elképzelhető, hogy a határozottság/határozatlanság/specifikusság nincsen még e korban artikulálva a nyelvben, mint ahogy a befejezettség sincsen kifejezve az igekötők segítségével, noha maguk a jelölt cselekvések nyilván különböznek e dimenzió szerint, s az igék is elkülönülnek az „Aktionsartoknak”, a cselekvésminőségeknek megfelelően vonzataikban, a melléjük tehető időhatározók tartalmában.

Arra, hogy morfémaikon látható grammatikai különbségtétel nélkül is lehetett a határozottság dimenziójában különbséget tenni az ómagyarban, lássunk egy példát a Halotti Beszédből:

2. a) *Heon tilutoa wt ig fa gimilce tul*

b) *ifa el num igg ember mulchotia ez vermut*

A 2. mondatban az *ig fa* egy specifikus fára vonatkozik, amelyre akár vissza is lehetne utalni határozottságot világosan kifejező szerkezettel, például birtokos szintagmával (pl. *oz fa gimilce*). A második példa azonban nem egy specifikus, nem „egy bizonyos” emberről szól, hiszen ezt lehetetlen volna úgy folytatni, hogy „és őnéki irgalmazzon isten”.

Ugyanígy nehézség nélkül lehet a határozottságot is megállapítani a következő (tag)mondatokban:

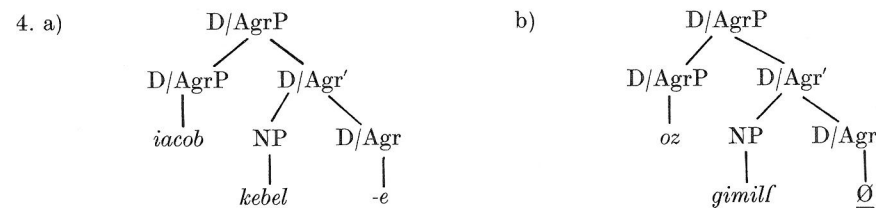
3. a) *yfa pur el chomuv uogmuc*

b) *El mend paradilumben uolov gimilcítul munda neki elnie*

A 3. a) példában a *por* vagy a *hamu* nem lehet határozott (sőt specifikus sem), míg a 3. b)-ben a *paradicsom* az. Ezen az sem változtat, ha azt mondjuk, a *paradicsom* az tulajdonnév, mert felmerül a kérdés, hogy ezt honnét tudjuk. A mai magyarban egyébként határozott névelő kell elé, tehát nem „valódi” tulajdonnévként viselkedik. Nyilvánvaló, hogy e szerkezetben csakis határozott lehet, hiszen nem jelentheti azt, hogy: „és egy bizonyos paradicsomban való minden gyümölcsből (munda neki elnie)”.

Végül kétségkívül minden jelölés nélkül határozottak voltak a tulajdonnevek, mint pl. a Könyörgésben az *Ábrahám, Izsák, Jákob*, melyek a magyarban (szemben más nyelvekkel, mint pl. a görög) a névelő kialakulása után sem vehettek föl névelőt — legalábbis a közelmúltig.

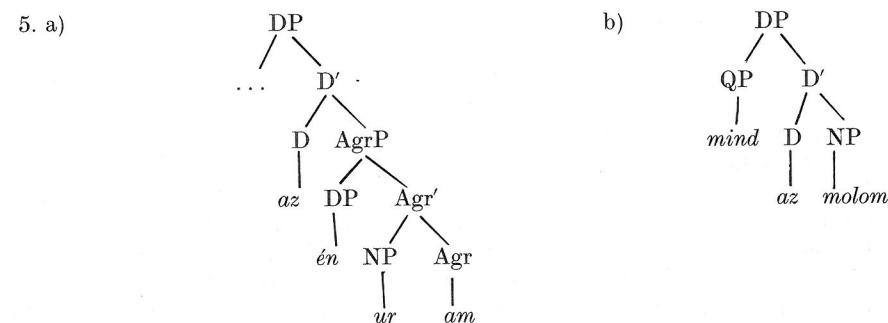
A névelők kialakulása feltehetően összefüggött a birtokos szerkezetnek azzal a tulajdonságával, hogy mindig határozottságot hordoz. A szerkezeti levezetést az alábbi módon képzelhetjük el.



E szerkezeteket az ún. funkcionális kategóriák határozzák meg, mint a *D* = Determináns vagy az *Agr* = Egyeztetés, melyek a grammatikai szavak, morféma-kis létszámú csoportjaiból származnak, szemben a lexikális kategóriák (ige, főnév, melléknév, határozószó) nyitott osztályokat képező, nagyszámú elemeivel.

Feltesszük, hogy a magyarnak ebben a fejlődési szakaszában a specifikálatlan, „közös” *D/Agr* kategória egyszerre hordozta az egyeztetés és a határozottság jegyét, ha ki volt töltve. Ha üresen maradt, akkor a köznévi lehetett akár [+határozott], akár [-határozott], s ezért e tekintetben elvben nem is volt egyértelmű, a tulajdonnévnek azonban mint határozottságot hordozó fejnek magának kellett (és kell ma is) a *D/Agr* alá kerülnie — a már említett fejmozgatás műveletével.

A változás a *D/Agr* kettéhasadásakor következhetett be:



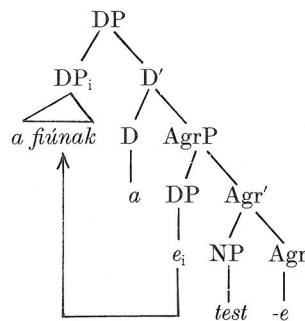
E szakaszban a nem birtokos főnévi szerkezet *D* fejt már ki kellett tölteni a határozott névelővel, ha a szintagma határozottságot hordozott, vagyis a határozottság kategóriája teljes mértékben grammatizálódott.

A kipontozott helyen bukkan fel a korai ómagyarban a nominativusi birtokossal váltakozó dativusi birtokos és a kvantor értelmű *mind* is, amely a korábbiakhoz hasonlóan itt is kívülről csatlakozik a szerkezethez, s nem belülről, mint manapság (vö. *mend w bunet* > *az ő minden bűnét*; *mend w szentii* > *az ő minden szentjei*).

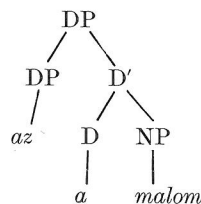
Érdekes, hogy nem mindig mozgatással kerül a DP alá a dativusi birtokos; amikor névmás utal vissza rá, akkor valószínűleg eleve a külső pozícióban van: [ez *il'en kis g'ermoeknec* [az *oe tefte*]].

Végül a XV—XVI. sz. körül újra megjelent a most már szám/ eset szerint egyeztetett mutatószó a főnévi szerkezet elején — feltehetőleg egyidejűleg a *mind* kvantornak e pozícióból való lejjebb szorulásával, határozott jegyének elvesztésével, s emiatt a határozott NP-kből való kiszorulásával, kialakítva a máig érvényes struktúrát. (Vö. SZABOLCSI ANNA—LACZKÓ TIBOR, A főnévi csoport szerkezete, 187—231; KENESEI ISTVÁN, Az alárendelt mondatok szerkezete, 576—86; mindkettő in: KIEFER FERENC szerk., Strukturális magyar nyelvtan I. Bp., 1992.)

6. a)



b)



A grammatizálódás folyamatának két esetével foglalkoztunk e részben: a helyhatározói ragok, illetve a névelő kialakulásával. Az előbbi esetben a főnévi kifejezés elvesztette referenciális jellegét, az utóbbi esetben pedig a főnévi csoport „beépített” deiktikus vonatkozása, amelyet a határozottság + egyeztetés összevont kategóriája hordozott, csak a kategória hasadása után vált „láthatóvá”.

4. Összefoglalás. — Dolgozatomban a magyar nyelvtörténeti hagyományban alaposan leírt fonológiai és szintaktikai változásokat próbáltam meg újraértelmezni egy olyan elméleti keretben, amelynek a segítségével többet mondhatunk a már jól ismert folyamatokról is, hiszen szigorú határok között jelöli ki az adott nyelvben létrehozható szerkezeteket. Más szóval, az elmélet megszabja, melyek az egyáltalán, bármely nyelvben lehetséges nyelvi formák, és melyek nem azok, az egyes nyelvek pedig az előbbiekből közül meghatározott módokon választhatnak. Bármennyire nagyszabásúnak tűnik is az ómagyar fonológiai változás, valójában a magánhangzórendszert meghatározó tényezőket, a megkülönböztető jegyek kombinációs rendjét nem érintette. Mindössze annyi történt, hogy a [+/-kerek] eltűnt a hátul képzett hangok megkülönböztető jegyei közül, vagyis ezek kivétel nélkül (és redundánsan) kerekítettek lettek, de nem tűnt el a rendszerből, sőt a segítségével egy „lyukat” is ki lehetett tölteni az ő helyén.

A grammatizálódás szintén előre megszabott keretek között zajlik le: a funkcionális (azaz grammatikai) és lexikális (vagyis fogalomszókat tartalmazó) kategóriák szerkezeti viszonyait a formai követelményeket előíró „X-vonás elmélet” határozza meg, jöllehet a funkcionális elemek száma és hierarchikus elhelyezkedése nincsen egyszer és mindenkorra rögzítve. Egy-egy nyelvben vagy egy adott nyelv valamely korszakában a funkcionális kategóriának megfelelő tényezőt +/- értékű jegy is kifejezheti egy másik kategórián belül, és ez változhat is az idők folyamán.

Amit TELEGDY ZSIGMOND jó 27 éve Grimmről mondott, azt lehet, hogy már akkor sem csak a nagy német nyelvészre értette: „Grimm nem bízik abban, legálábbis nem eléggé, hogy az értelem többre is képes, mint számba venni és összekötöni a tényeket; és ezért, akármilyen nagy haladást is tesz, megáll a fele úton.” (300.) A teljes utat kevesen tudják bejárni; de talán érdemes azzal a szándékkal elindulni, hogy megpróbálunk végigmenni rajta.

KENESEI ISTVÁN

Gyarmathi Sámuel Nyelvmesterének egyik fő forrása*

III.

A következőkben arról kell számot adnom, miként hasznosította Gyarmathi a konkrét nyelvleírásban, tehát a Nym. egyes fejezeteiben, a nyelvtani kategóriák osztályozásában és meghatározásában, a grammatikai szabályok megfogalmazásában a GrR. anyagát. Bár — mint látni fogjuk — a továbbiakban is bőven merített forrásból, a felhasználás módja mégis az eddig bemutatott eljárásától eltérő képet mutat.

A magyar nyelv leírása során Gyarmathi természetesen nem követhette szorosan a magyartól olyannyira különböző francia nyelvnyelvtanát. Éppen ezért — az alapnyelveknek megfelelően is — eklektikus módszerrel élt. A vezérfonalat továbbra is a GrR. jelentette számára, de csak azt használta fel belőle, ami a magyar nyelvre is alkalmazható volt. Témánk kifejezőkészségével élve: átvette azt, ami az univerzális grammatika körébe tartozott, tehát a nyelvekre s így a magyar nyelvre is általában érvényes kategóriákat és fogalmakat, de önálló utakra tért, amikor a magyar nyelv eltérő sajátosságainak bemutatására kerített sort.

Jól példázza eklektikus eljárását az Etymologia bevezetését követő „II. Szakasz”, amelynek címe: „A' hajtogathato szókrol különösön” — Von den Declinirwörtern insbesondere — mintájából való, de ez utóbbinak §.105.-tel számozott bekezdését, amely a nyelvtani nemekről szól, természetesen elhagyta, s mindjárt a következő, §.106.-tal számozott bekezdést vette át, mégpedig az előző bekezdés első mondatát ötvözve az utóbbi kezdetével, íme így:

[103.] §. 105. Alle Sachen die man nennen kan, sind etnweder männlichen oder weiblichen Geschlechts, [...]

[104.] §. 106. Weil die Dinge davon man redet, bald einzeln, bald in mehrerer Zahl seyn können: so erfordert die Deutlichkeit, daß man an den Namen der Dinge gleich merken könne, ob sie nur ein Ding oder mehrere Dinge einer Art andeuten sollen. Eine jede Sprache hat daher wenigstens zwey Numeros nöthig, den [105.] Singularem der von einem, und den Pluralem der von mehreren redet.

[1: 32.] §. 15.

Minden dolgok, a' mellyeket nevezni lehet, vagy egy, vagy több számból állanak. A' világos beszédnek modja tehát azt kívánja a' leírásban, 's ki mondásban, hogy legottan meg tesség, [!] hogy vallyon égy dologrol vané a' beszéd vagy sokrol. Vagyon tehát minden nyelvben *Egygyes-szám*, és *Többes szám* (*Singularis-Pluralis Numerus*).

* L. MNy. XCI, 52—63, 140—156.